

Jakub Niedźwiedź

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki

ORCID ID: 0000-0003-4472-8151

Kartografia jagiellońska: nowy obraz monarchii polsko-litewskiej i Europy (1490–1570)

Wstęp

Zacznijmy od ćwiczenia: proszę sobie wyobrazić mapę współczesnej Polski¹.

Góry są na dole, morze jest na górze. Rzeka, która je łączy, ma kształt litery S. Stara stolica w dolnym jej biegu, obecna – w centrum, a główne miasto portowe przy ujściu. Polska jest podzielona na to, co jest po prawej i po lewej stronie rzeki. Na takiej wyobrażonej mapie umieszczamy miejsce, z którego pochodzimy lub w którym mieszkamy.

Na podstawie tego prostego ćwiczenia można poczynić trzy spostrzeżenia. Po pierwsze, jeśli jesteśmy Polakami, wyobrażenie sobie takiej mapy przychodzi nam bez większego trudu. Po drugie, automatycznie utożsamiamy terytorium (czyli Polskę) z mapą. Po trzecie, mapa warunkuje nasze postrzeganie przestrzeni, a nie na odwrót. Jest to możliwe, ponieważ myślimy m.in. przy pomocy mapy.

Myślenie kartograficzne, które uruchomiło się w trakcie tego ćwiczenia, wydaje się nam naturalne i na co dzień nie zastanawiamy się, dlaczego tak jest. Ale wyobraźnia kartograficzna nie jest naturalna. Mamy ją dzięki dużej grupie uczonych, którzy w XV i XVI wieku stworzyli nowoczesne mapy i przyczynili się do ich upowszechnienia: w wojsku, szkole, administracji, polityce, sztuce itd. Również uczeni z krajów rządzonych przez Jagiellonów brali udział w tej renesansowej rewolucji kartograficznej² i odegrali w niej dużą rolę. Dzięki nim w pierwszej połowie XVI wieku monarchia jagiellońska stała się jednym z centrów wytwarzania wiedzy geograficznej w Europie. W okresie tym w Polsce i na Litwie powstały mapy, które pośrednio do dziś wpływają na to, jak wyobrażamy sobie Polskę. W trzecim dziesięcioleciu XVI wieku kanonik krakowski Bernard Wapowski wydał mapę Polski, która na zawsze ustaliła jej pozycję na mapie kontynentu i świata. Bez tej szesnastowiecznej reprezentacji wizualnej terytorium, ćwiczenie otwierające ten tekst miałyby zapewne inne rezultaty.

W eseju tym zamierzam przyjrzeć się, jak kartografowie działający w polsko-litewskiej monarchii jagiellońskiej zdefiniowali obraz tej części świata, którą dziś nazywamy Europą Środkowo-Wschodnią i Północną³. Artykuł ten opiera się na tezie, że kartografowie jagiellońscy odegrali rolę porównywalną z rolą hiszpańskich i portugalskich autorów map Ameryki czy Indii. W nowoczesny sposób zmapowali oni obszary, które wcześniej nie miały swoich reprezentacji kartograficznych, czyli Polskę, Litwę, Ruś, Prusy i wiele przyległych terytoriów. W ten sposób przyczynili się do stworzenia nowego obrazu Europy i zmiany obrazu globu ziemskiego. Skupię się na pierwszym etapie tego procesu mapowania, czyli na okresie od lat dziewięćdziesiątych XV do siedemdziesiątych XVI wieku.

Bohaterami artykułu będą humaniści, których określam jako kartografów jagiellońskich⁴. Mieli oni różne pochodzenie etniczne i społeczne. Część z nich to rdzenni mieszkańcy monarchii jagiellońskiej, pozostali byli imigrantami politycznymi lub ekonomicznymi, którzy osiedlili się w Polsce lub na Litwie. Należeli do nich m.in. Wawrzyniec Korwin, Maciej z Miechowa, Bernard Wapowski, Mikołaj Kopernik, Anton Wied, Olaus Magnus, Waclaw Grodecki, Andrzej Pograbka, Stanisław Porębski i Kaspar Henneberger. Rezultatem ich trwających kilka dziesięcioleci prac był nowoczesny kartograficzny obraz Rzeczypospolitej i północnej części Europy.

Zacznę od map pochodzących ze starożytnego dzieła Klaudiusza Ptolemeusza i przedstawiających dzisiejszą Europę Środkową i Wschodnią. Na podstawie tych map powstawały w drugiej połowie XV wieku pierwsze nieśmiałe próby opisu Królestwa Polskiego (Długosz, Mikołaj z Kuzy, Korwin). W kolejnych podrozdziałach przyjrę się, jak kartografowie jagiellońscy zakwestionowali autorytet starożytnego geografa (przede wszystkim Maciej z Miechowa i Wapowski). Na bazie *tabulae* Ptolemeusza wyrysowali oni tzw. nowe mapy (*tabulae modernae*). Były to eksperymenty kartograficzne przedstawiające duże terytoria: Polskę, Prusy, Litwę, Ruś, Węgry, Mołdawię i Chanat Krymski (Wapowski), Skandynawię (Magnus) i Ruś/Rosję (Wied). Mapy te pochodzące z lat 1526–1542, w większym lub mniejszym stopniu były objęte patronatem Zygmunta Starego. Ujawniają one m.in. imperialne aspiracje monarchii jagiellońskiej. Ostatnie podrozdziały będą mówiły o kartografii Rzeczypospolitej. Od połowy XVI wieku podjęto próby mapowania poszczególnych regionów i miast (Porębski, Henneberger, anonimowa mapa Wilna), wyrażające ich autonomię w obrębie Rzeczypospolitej. Taki rzeczpospolicki⁵ charakter mają również mapy Grodeckiego z czasów Zygmunta Augusta. W zakończeniu mowa będzie o tym, jak mapy jagiellońskie zostały włączone do nowoczesnych atlasów i opracowań geograficznych, stając się podstawowym źródłem wiedzy o tej części Europy.

Negocjacje z *Geografią* Ptolemeusza

Rewolucja kartograficzna i geograficzna zaczęła się na początku XV wieku we Włoszech. Właśnie tam trafił z Bizancjum grecki rękopis poświęcony kartografii autorstwa Klaudiusza Ptolemeusza⁶. Ptolemeusz, wszechstronny matematyk i astronom z egipskiej Aleksandrii, żył na przełomie I i II wieku n.e. Jego pisma astronomiczne i astrologiczne były powszechnie interpretowane w średniowiecznych uniwersytetach Europy łacińskiej, ale jego dzieło kartograficzne *Geographike hyphegesis* (zwane *Geografią* lub *Kosmografią*) pozostawało nieznane do czasu, kiedy florencki humanista Jacopo d'Angelo (Jacobus Angelus) przełożył je na łacinę w 1406 roku. Dzieło to zrewolucjonizowało sposób postrzegania świata przez ówczesnych Europejczyków. Oprócz matematycznej teorii kreślenia map, zawierało kilkadziesiąt map Europy, Afryki i Azji⁷ oraz spis około 8000 toponimów i hydronimów, czyli nazw miejsc oraz zbiorników i cieków wodnych, z podaniem ich współrzędnych geograficznych⁸. Włosi, a potem pozostali Europejczycy uzyskali dostęp do map, które stały się podwaliną nowoczesnej matematycznej kartografii⁹. Od momentu przełożenia *Geografii* na łacinę, traktat ten zaczął krążyć w Europie początkowo w setkach rękopiśmiennych kopii, a po wynalezieniu druku w tysiącach i dziesiątkach tysięcy egzemplarzy¹⁰. Już w latach siedemdziesiątych XV wieku mieli je w swoich księgozbiorach również uczeni z Krakowa.

Z mapami tymi wiązało się jednak szereg problemów. Dla uczonych krakowskich szczególnie istotne były dwa z nich. Po pierwsze, mapy te rejestrowały stan wiedzy geograficznej z czasów Ptolemeusza, czyli sprzed tysiąca trzystu lat. Tak zamierzchłe informacje nie powinny były jednak stanowić problemu, ponieważ położenie rzek i gór, czy też linia brzegowa nie powinny były się znacząco zmieniać. I ta zasada sprawdzała się w przypadku map Italii, Hiszpanii lub Francji: geografia fizyczna tych regionów przedstawiona przez Ptolemeusza zasadniczo znajdowała potwierdzenie w empirii. Tu jednak dochodzimy do problemu drugiego. Mapy uczonego aleksandryjskiego w bardzo niewielkim stopniu odpowiadały doświadczeniu osób, które cokolwiek wiedziały o Polsce i Litwie. Tereny te przedstawiała ósma mapa Europy, *Sarmacja Europejska*, na której prawie nic się nie zgadzało z rzeczywistością. Mapa ta wymagała więc korekty.

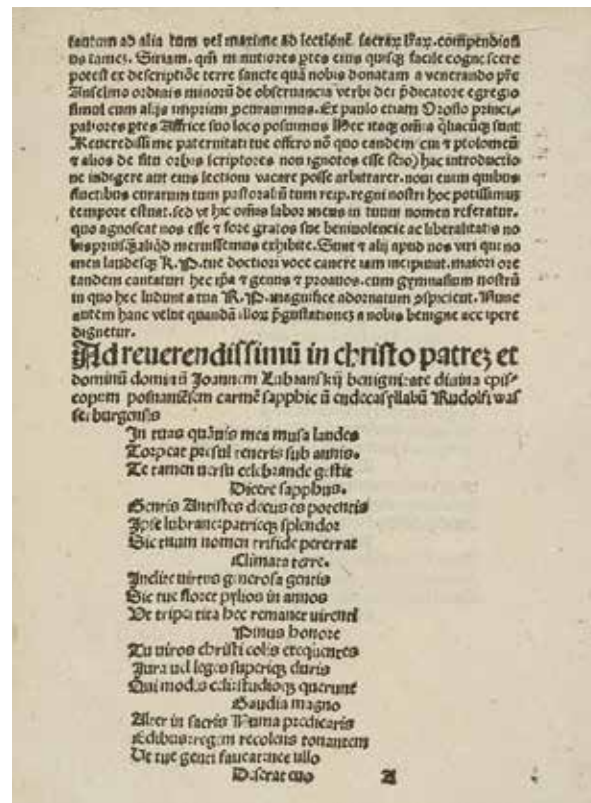
Wiek XV i początek XVI były procesem nieustannego korygowania i uzupełniania map Ptolemejskich. Już pierwsi użytkownicy *Geografii* zaczęli dopisywać na oryginalnych mapach współczesne im nazwy. Oprócz tego pisali oni komentarze geograficzne uwzględniające to, co się zmieniło w ciągu setek lat lub o czym Ptolemeusz nie wiedział. Dzięki nowym badaniom powstawały *tabulae modernae*. W drugiej połowie XV wieku, kiedy zaczęto niemalże masowo przepisywać i drukować *Geografię* we Włoszech i Niemczech¹¹, umieszczano w nich te nowe mapy równoległe z Ptolemejskimi. Były to w większości przedstawienia Hiszpanii, Francji i Włoch. Oryginalne mapy były korygowane, uszczegóławiane, a czytelnik mógł porównać świat starożytny ze światem współczesnym.

W przypadku Europy Wschodniej i Północnej (a później też Afryki Południowej i Nowego Świata) nie dało się jednak tego zrobić, przynajmniej w takim stopniu, jak w przypadku Europy Południowej i Zachodniej. Ptolemeusz i inni geografowie po prostu nie znali tych terenów, w związku z czym mapy Polski, Rusi czy Skandynawii trzeba było narysować zasadniczo od nowa. Ten proces korygowania wiedzy starożytnej został dobrze scharakteryzowany przez niemieckiego kartografa Henricusa Martellusa na jego mapie świata z 1491 roku: „Mimo że Strabo i Ptolemeusz oraz wielu innych [uczonych] starożytnych z ogromnym zaangażowaniem opisywało świat, jednak my na tym obrazie zebraliśmy i starannie ukazaliśmy wiarygodne informacje na temat położenia tych nowych miejsc, które uszły ich pilności, jako że były im nieznanne”¹².

Pionierami w tych dociekaniach byli humaniści działający w Rzymie, zarówno Włosi, jak i Europejczycy zza Alp. Już w latach dwudziestych XV wieku powstała mapa Skandynawii, wyrysowana przez Duńczyka Claudiusa Clavusa¹³. Parę dekad później Eneaszy Sylwiusz Piccolomini (przyszły papież Pius II) napisał nowoczesny traktat geograficzny *Europa*, mający szeroki oddźwięk przez następne sto lat¹⁴. W drugiej połowie tego stulecia niemiecki kardynał i wybitny uczyony Mikołaj z Kuzy (1401–1464) na bazie mapy czwartej mapy Europy Ptolemeusza (*Germania*) wyrysował własną mapę Germanii, obejmującą swoim zakresem również Polskę, Prusy, Inflanty, część Litwy i Rusi¹⁵. Dzięki informacjom uzyskanym zapewne od Jana Długosza, z którym Kuzańczyk mógł się spotkać w Rzymie w 1449 roku, uzupełnił ją o wiele toponimów niepojawiających się nigdy wcześniej na mapach, m.in. Gdańsk, Kazimierz, Kraków, Lwów, Łęczycę, Poznań, Przemyśl, Włocławek i Warszawę¹⁶. Mapa ta została wydana drukiem w Rzymie w latach siedemdziesiątych XV wieku i jest dzisiaj znana jako tzw. Mapa z Eichstätt¹⁷ (il. 1). Ważną rolę w reformowaniu obrazu Europy odegrał inny Niemiec, przez kilka lat związany z Krakowem (1488–1491), Konrad Celtis¹⁸.

1. Mikołaj z Kuzy (1401–1464), *Germania* (tzw. Mapa z Eichstätt), Rzym 1470–1490, fragment. Bibliothèque nationale de France, sygn. GED-3151 (RES) (© domena publiczna)

2. Jan ze Stobnicy, *Introductio in Ptholomei Cosmographiam cum longitudinibus et latitudinibus regionum et ciuitatum celebriorum*, Kraków 1512, k. Azr (© domena publiczna)

Próby te były jednak wciąż niezadawalające dla uczonych z Uniwersytetu Krakowskiego, którzy dobrze znali dzieła Ptolemeusza. W ostatnich dziesięcioleciach XV wieku Kraków słynął ze studiów astronomicznych i matematycznych, których podstawą była interpretacja rozmaitych dzieł tego autora, również *Geografii*. W ramach swoich wykładów w latach 1489–1494 omawiał ją pochodzący ze Śląska Wawrzyniec Korwin (Laurentius Corvinus). Na użytek swoich studentów napisał on geograficzne dzieło *Kosmografia, zawierająca komentarz do map Ptolemeusza*¹⁹. Kilkanaście lat później inny krakowski profesor Jan ze Stobnicy opublikował dziełko *Wprowadzenie do Kosmografii Ptolemeusza*²⁰ (il. 2). W podręcznikach tych autorzy szczególnie dużo miejsca poświęcili Polsce i jej geografii.

Przeciw Ptolemeuszowi: Maciej z Miechowa i Wapowski

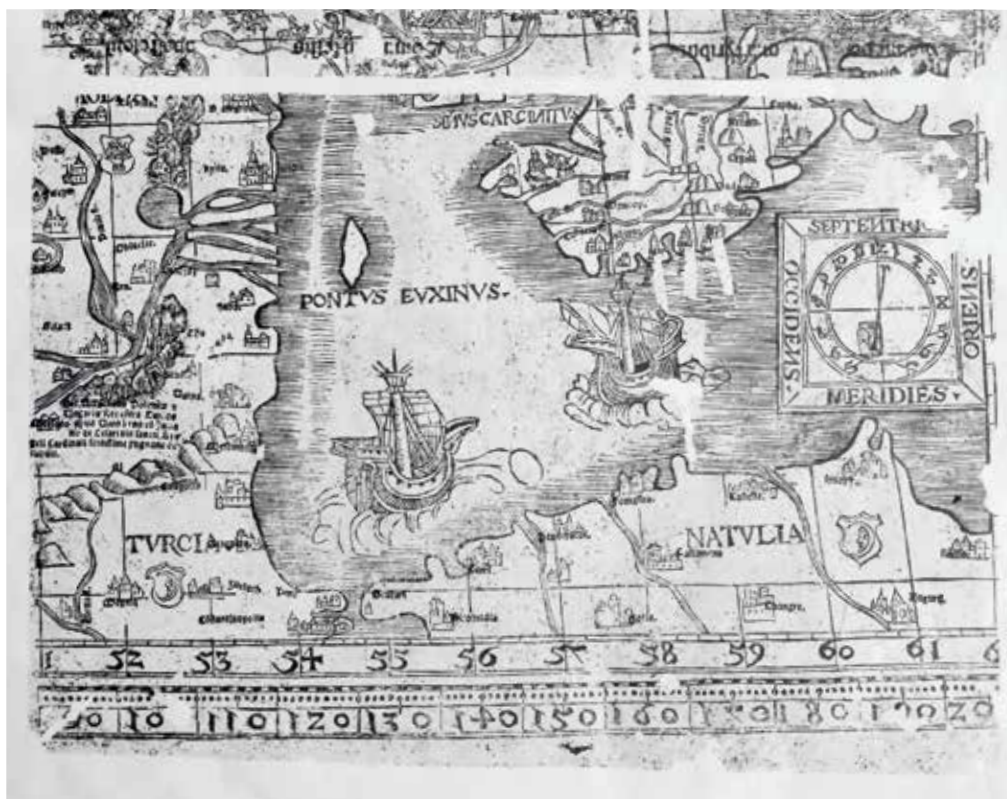
Prawdziwym europejskim bestsellerem stała się jednak rozprawa profesora i rektora Uniwersytetu Krakowskiego Macieja z Miechowa *Traktat o dwóch Sarmacjach*, wydany po raz pierwszy w Krakowie w 1517 roku²¹. Jest to geograficzno-etnograficzny komentarz do dwóch map Ptolemeusza, ósmej Europy i drugiej Azji, w którym autor sugeruje, co powinno na tych mapach pozostać, co należy dodać i co usunąć. Do ostatniej kategorii zaliczył Góry Ryfejskie i Hiperborejskie. Według starożytnych geografów, miały się one ciągnąć od Karpat ku północnemu wschodowi przez Lubelszczyznę i Mazowsze, Białoruś, zachodnią i północną Rosję w stronę koła podbiegunowego. Istnienie tych wysokich

gór było do początku XVI wieku aksjomatem: wymieniano je obok takich pasm, jak Alpy czy Pireneje. Maciej z Miechowa, powołując się na relacje świadków, zakwestionował istnienie Gór Ryfejskich i Hiperborejskich²². Pogląd ten został powszechnie uznany przez ówczesnych humanistów i mimo że przez kilka kolejnych dziesięcioleci góry te nadal pojawiały się niektórych mapach (siła bezwładu w kartografii jest duża), *Traktat* Miechowity na zawsze zmienił obraz wschodniej Europy.

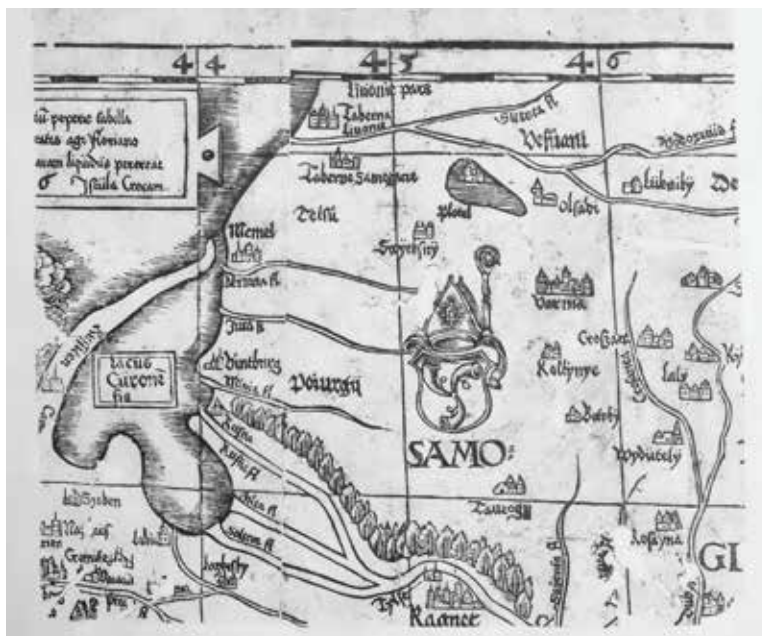
Rewolucja miała jednak nadejść dopiero kilka lat później za sprawą wielkiego polskiego kartografa Bernarda Wapowskiego (ok. 1575–1535)²³. Znał on zarówno *Traktat o dwóch Sarmacjach* i na pewno też jego autora: obaj mieszkali w Krakowie i obracali się w tych samych kręgach. Jednak główną inspiracją dla map Wapowskiego była kartografia włoska. Po studiach odbytych w Krakowie, gdzie mógł słuchać wykładów Korwina, wyjechał do Włoch. Zapewne w czasie pobytu na uniwersytecie w Bolonii zaprzyjaźnił się z Markiem z Beneventu (Beneventanem). Na początku XVI wieku przebywający w Rzymie Beneventano przygotował nowe wydanie dzieła Ptolemeusza, opublikowane w 1507 roku²⁴. Uczniowie zgodnie przyznają, że Bernard Wapowski opracował do tego dzieła *Nową mapę Polski, Węgier, Czech, Germanii, Rusi, Litwy*²⁵. Dowodem jest umieszczenie na niej niedaleko Przemyśla dwóch wiosek Wapowice i Radochońce, które należały do polskiego kartografa. Jak już wspomniano na początku eseju, jednym z pierwszych gestów osoby myślącej kartograficznie jest poszukiwanie na mapie swojego miejsca. Wapowski nie tylko je znalazł, ale również oznaczył.

Gest szukania swoich miejsc na mapie znamionuje całą kartografię szesnastowieczną i Wapowski nie był wyjątkiem. Jednak jego ambicje wykraczały daleko poza zaznaczenie dwóch swoich wiosek. Po kilkunastu latach spędzonych w Italii w 1515 roku powrócił do Polski i kontynuował karierę duchowną jako kanonik krakowski i urzędniczą jako sekretarz i oficjalny historiograf króla Zygmunta Starego. Zapewne dzięki mecenatowi królewskiemu w latach dwudziestych XVI wieku podjął się zmapowania całej Polski. Rezultatem jego prac był zespół drzeworytniczych map wydanych w oficynie Floriana Unglera w Krakowie. W ich skład wchodziły dwie duże mapy Sarmacji Europejskiej Północnej i Południowej opublikowane w 1526 roku oraz równie obszerna mapa Polski z roku około 1526–1528 w skali około 1:1000000 (skąd jej popularna nazwa: „milionówka” Wapowskiego)²⁶. Dwie pierwsze mapy ukazywały prawie całe imperium jagiellońskie z początku XVI wieku, obejmujące Czechy i Węgry pod panowaniem Ludwika Jagiellończyka oraz Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie, rządzone przez Zygmunta Starego (il. 3). Z kolei nieco późniejsza *Mapa, która ukazuje posiadłości Królestwa Polski i część Wielkiego Księstwa Litewskiego*²⁷ z lat 1526–1528 lokalizowała około tysiąca miast i wsi, bieg rzek, linię brzegową Bałtyku, położenie gór i jezior (il. 4). Wapowski dodał podziałkę matematyczną, dzięki czemu łatwo można ocenić, jaką precyzją i sumiennością wykazał się polski uczoney. Było to jedno z największych dokonań w historii kartografii renesansowej.

Tak jak wszyscy kartografowie jego czasów, Wapowski opierał się na mapach Ptolemeusza. Tworzyły one ramę metodologiczną i kompozycyjną jego opracowań z lat dwudziestych XVI wieku. Dostarczały one Wapowskiemu głównych punktów odniesienia, takich jak Karpaty, Bałtyk, Dunaj i Morze Czarne. Na podstawie ich koordynat mógł nanosić nowe treści. Te jednak działania szły zupełnie w poprzek tradycji Ptolemeuszowej.

3. Fragment mapy południowej Sarmacji Bernarda Wapowskiego (1526). Reprodukacja za: *Monumenta Poloniae cartographica*, wyd. K. Buczek, Kraków 1939 (fot. J. Niedźwiedź)

4. Fragment mapy Bernarda Wapowskiego *Mappa in qua illustrantur ditones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars* (1526–1528) przedstawiający Żmudź i Prusy. Reprodukacja za: *Monumenta Poloniae cartographica*, wyd. K. Buczek, Kraków 1939 (fot. J. Niedźwiedź)

Prace kartograficzne Wapowskiego były ważnym dokonaniem z punktu widzenia naukowego, politycznego i tożsamościowego. Po raz pierwszy w historii ktoś tak dokładnie ukazał Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie. W ten sposób polski uczone radykalnie zrewidował obraz Europy Środkowej, a jego dokonania, oczywiście na mniejszą skalę, można porównać do tego, co zrobił Mikołaj Kopernik na gruncie astronomii. Warto przy tym pamiętać, że Wapowski i Kopernik przyjaźnili się od czasów studiów i zapewne dyskutowali o problemach rysowania map. Obaj matematycy wyszli od Ptolemeusza, jednak nie zadowalał ich obraz rzeczywistości zaproponowany przez starożytnego astronoma i geografa. Kopernik miał wątpliwości co do obrazu wszechświata, Wapowski z kolei kwestionował ptolemejski

obraz Europy Środkowej i Wschodniej. Innymi słowy, patrząc na modele i mapy Ptolemeusza, nie umieli się w nich odnaleźć. Było to zapewne doświadczenie podobne do ćwiczenia omówionego na początku tego eseju. Szukamy na mapie naszego miejsca, a jeśli go nie znajdujemy, czujemy się tak, jakby nas nie było. Wapowski wyrysował miejsce dla siebie, swojego króla i swojej ojczyzny.

Wpływ Wapowskiego na europejską kartografię – bezpośredni lub pośredni – jest nie do przecenienia. Choć jego oryginalne mapy drukowane przez Unglera nie dotwały do naszych czasów²⁸, mamy dobre pojęcie na temat tego, jak wyglądały, a to dzięki przedwojennym reprodukcjom ich oryginalnych fragmentów oraz dzięki szesnastowiecznym przeróbkom całości. Mapa południowej Sarmacji Europejskiej Wapowskiego została pomniejszona i przedrukowana w bestsellerowej *Kosmografii* Sebastiana Münstera oraz *Podstawach kartografii* Johanna Honterusa²⁹, ponadto jego mapy zostały częściowo wykorzystane m.in. przez tak znanych kartografów, jak Heinrich Zell, Giacomo Gastaldi i Gerard Mercator. Wśród autorów działających w Polsce i na Litwie po mapy Wapowskiego sięgali Olaus Magnus, Anton Wied i Wacław Grodecki³⁰.

5. Okręt gdański na mapie Olaus Magnusa, *Carta marina et descriptio septentrionalium terrarum ac mirabilium rerum in eis contentarum, diligentissime elaborata anno dni 1539*, Venezia 1539 (© Wikimedia Commons)

6. Zygmunt Stary i herby Polski i Litwy. Fragment mapy Olaus Magnusa *Carta marina et descriptio septentrionalium terrarum ac mirabilium rerum in eis contentarum, diligentissime elaborata anno dni 1539*, Venezia 1539 (© Wikimedia Commons)

Jagiellońskie mapowanie północy – Magnus i Wied

Olaus Magnus (1490–1557) był szwedzkim duchownym katolickim, który musiał uciec ze swojego kraju po wprowadzeniu w nim reformacji. W 1527 roku osiedlił się on w Gdańsku, gdzie otrzymał wsparcie ze strony biskupstwa warmińskiego, miasta i zapewne też od króla Zygmunta Starego³¹. Tam przez kilka lat pracował nad swoim głównym dziełem, dużą mapą północnej Europy *Carta marina*³². Ukazała się ona w Wenecji w 1539 roku³³ i stanowi szczytowe osiągnięcie renesansowej kartografii szwedzkiej.

Jednak Olaus Magnusa można zaliczyć również do wielonarodowego grona kartografów jagiellońskich, którzy brali udział w mapowaniu monarchii Zygmunta Starego. Do stworzenia mapy zachęcali go polscy i pruscy humaniści, m.in. Jan Dantyszek i biskup warmiński Maurycy Ferber³⁴. Nie wiemy, czy Magnus poznał osobiście Wapowski, ale niewątpliwie korzystał z jego mapy. Była ona też zapewne istotnym źródłem inspiracji dla szwedzkiego kartografa. Musiał on ponadto korzystać z innych lokalnych map, m.in. nieznaney nam dziś mapy Prus i Warmii stworzonej przez Mikołaja Kopernika³⁵, którego zapewne znał osobiście.

Na mapie Magnusa zostały ukazane m.in. południowe wybrzeża Bałtyku. Ten fragment jest szczególnie interesujący z punktu widzenia jagiellońskiego mapowania Europy, ponieważ przedstawia on Prusy Królewskie, Żmudź (*Samogethia*) i Aukstotę (*Lituanie pars*). Magnus, który najwyraźniej żył w Gdańsku, bardzo wyraźnie oznaczył to miasto. Jest to jedyne miasto, którego herb znalazł się na *Carta marina*. Wszystkie pozostałe herby przypisane zostały do państw lub biskupstw. Przywiązanie do Gdańska wyraził Magnus w jeszcze jeden sposób. Otóż na Morzu Północnym niedaleko wybrzeży Wysp Brytyjskich umieścił on duży gdański okręt handlowo przypominający fluitę, największy spośród naw obecnych na mapie³⁶ (il. 5).

Na fragmencie przedstawiającym Litwę Magnus oznaczył m.in. Niemen z płynącymi po nim barkami ze zbożem i Wilię (*Fluvius Vilia*) oraz Kowno (*Caum*) i Wilno (*Vilna*). Powyżej tego miasta znajduje się portret siedzącego na tronie władcy z podpisem: „Zygmunt, król Polski, wielki książę litewski” (il. 6). Obok tego wizerunku są herby Korony i Litwy. Jest to jedno z kilku przedstawień władców Północy: oprócz Jagiellona sportretowano wielkiego księcia moskiewskiego, królów Szwecji, Szkocji, Anglii, Danii i Norwegii. Zygmunt Stary wyróżnia się jednak na ich tle. Po pierwsze, jako jedyny został zindywidualizowa-

ny i ma imię. Jego portret jest zapewne wzorowany na wizerunkach monarchy znanych z drzeworytów i monet³⁷. Pozostali władcy są bezimienni i stypizowani; są raczej symbolami monarchii niż konkretnymi królami i księżętami. Po drugie, każdemu monarsze towarzyszy cytat biblijny. Portret Zygmunta Starego został opatrzony fragmentem wersetu z 4 Księgi Królewskiej: „Nie było króla podobnego jemu”. Jeśli weźmiemy pod uwagę cały werset, okaże się, że jest to pochwała wierności Jagiellona wobec Kościoła rzymskiego: „W Panu, Bogu Izraelowym pokładał nadzieję; i tak po nim nie było podobnego jemu ze wszystkich królów judzkich, lecz ani z tych, którzy przed nim byli” (4 Krl 18,5)³⁸.

Pochwała ta okazuje się jeszcze bardziej wymowna, kiedy przyjrzymy się wspomnianym okrętom, które symbolizują poszczególne państwa. Okręt szkocki zatapiający jest przez salwę z żaglowca hamburskiego, karaka angielska mierzy się z gigantyczną, niemal piekielną rybą, okręty Danii i Lubeki napadane są przez straszne stwory morskie, a statek szwedzki wyraźnie ma jakieś kłopoty, bo wypadają z niego towary. Jedynie okręt gdański, podległy katolickiemu królowi Polski, spokojnie zmierza do portu. Olaus Magnus poprzez swoją bogatą mapę daje wyraźny komunikat: państwo Jagiellonów na tle targanych reformacją innych monarchii Północy jest oazą spokoju i bezpieczeństwa. Magnus sam doświadczył dobrodziejstw pokoju w Polsce.

W inny sposób perspektywa jagiellońska została przedstawiona na mapie ściennej niemieckiego artysty Antona Wieda³⁹. Mapa ta dotrwała do naszych czasów w wydaniu z 1555 roku, ale mamy niezbite dowody świadczące o tym, że Wied ukończył ją nie później niż w 1542 roku, a więc zaledwie trzy lata po mapie Magnusa⁴⁰. Jest ona najczęściej określana jako mapa Rosji Antona Wieda, aczkolwiek jest to nazwa nie w pełni adekwatna, ponieważ obszar przedstawiony na niej pokazuje obszar znacznie większy. Oprócz centralnie położonej Rosji, ukazuje ona tereny ruskie Wielkiego Księstwa Litewskiego, Chanat Krymski i rozległe tereny dzisiejszej Azji Środkowej. Ponadto badania wykazały, że mimo iż Wied ją wyrysował, nie był jej jedynym autorem. Należy ją uznać za dzieło kolektywne i polifoniczne.

Mapa ta wywodzi się z map ptolemejskich. Zasadniczo pokrywa się ona z drugą mapą Azji starożytnego geografa, czyli Sarmacją Azjatycką, jednak różnice są ewidentne. Mapa Wieda ma orientację wschodnią (u Ptolemeusza jest północna), na dole widzimy wschodnie wybrzeże Bałtyku (*Mare Sarmaciae, Ost See*), w górnej prawej części jest Morze Czarne, Azowskie i fragment Kaspijskiego, a po lewej u dołu Morze Białe. Mapa Wieda, podobnie jak praca Magnusa, ukazuje nie tylko bieg rzek, położenie miast czy gór, ale jest rozległym historyczno-etnograficzno-przyrodniczym obrazem Europy Wschodniej i części środkowej Azji (il. 7). Przedstawia ona zarówno polowanie na niedźwiedzia, sposób defekacji rosomaka w puszczech moskiewskich⁴¹, żubry na stepach Azji Środkowej i morsa w Morzu Białym, ale również posąg Złotej Baby⁴² i bitwę pod Orszą w 1514 roku⁴³. Wreszcie, jest to najstarsza znana w historii mapa zawierająca nazwy zapisane cyrylicą.

Sporo już wiemy o mapie Wieda, ale wciąż skrywa ona wiele tajemnic. Wiemy, że na pewno powstała ona w Wilnie przed 1542 rokiem i że jej pierwowzorem była prawdopodobnie mapa wojskowa. Wyrysował ją pochodzący z Palatynatu obywatel Gdańska, malarz Anton Wied (zm. 1558). Tę pierwotną mapę wykonano na podstawie relacji bojara Iwana Lackiego, bliskiego współpracownika księcia moskiewskiego Iwana Groźnego. Lacki, bojąc się prześladowań, w 1534 roku zbiegł na Litwę i przekazał dowódcom litewskim bezcenne informacje militarne⁴⁴. Zostały one wykorzystane do wyrysowania mapy przed wojną starodubską (1535–1536)⁴⁵.

Co pozostaje wciąż nieznanne? Nie wiemy, czy została ona wydana drukiem, czy Wied opublikował ją w formie rękopiśmiennych kopii. Nie wiemy, co kartograf wprowadził nowego do znanej nam wersji wykonanej w formie miedziorytu w 1555 roku⁴⁶. Nieznane pozostaje miasto, w którym ją opublikowano, choć możliwe, że była to Antwerpia.

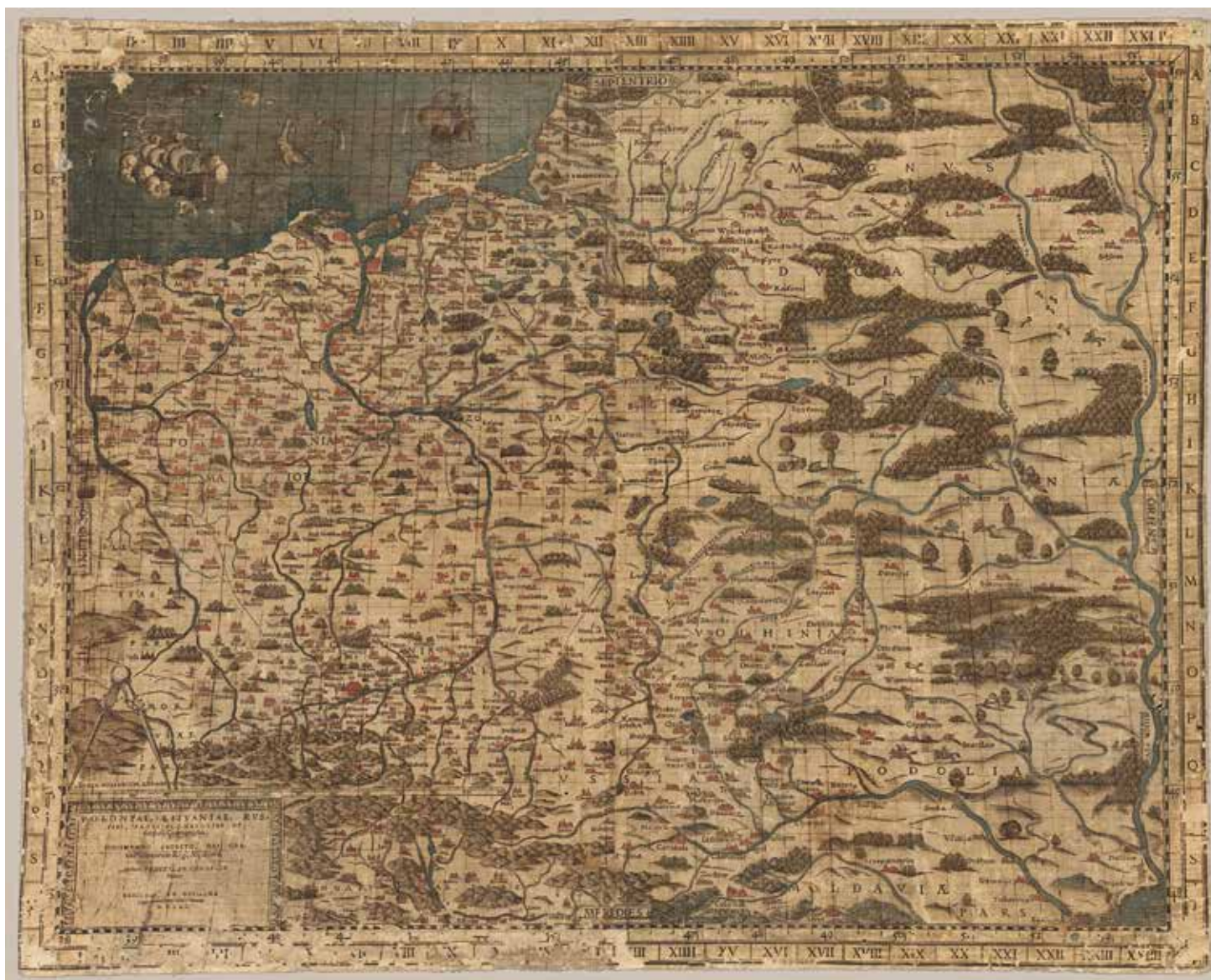
Mapy Rzeczypospolitej

Po tym, jak Wapowski w latach dwudziestych XVI wieku zmapował dla Zygmunta Starego jego monarchię, przez kilka następnych dziesięcioleci działający na rzecz króla kartografowie nie podejmowali się kartograficznego opisu Polski i Litwy. Prawdopodobnie nie było takiej potrzeby, ponieważ szczegółowe mapy, które wciąż musiały być dostępne⁵¹, wykonał Wapowski. Ich przeróbki lub uproszczone wersje autorstwa zagranicznych autorów zaspokajały potrzebę popularnej wiedzy na temat państwa Jagiellonów.

Sytuacja ta zmieniła się około połowy XVI wieku, czyli już za panowania Zygmunta Augusta. Król ten, w przeciwieństwie do ojca, raczej nie wykazywał większego zainteresowania kartografią. Wprawdzie na jednym z zamówionych przez niego arrasów przedstawiony został glob (notabene w lustrzanym odbiciu)⁵², a w bibliotece królewskiej znalazł się portolan wykonany przez Battistę Agnese⁵³, ale trudno byłoby powiązać mecenat Zygmunta Augusta z jakimiś przedsięwzięciami mającymi na celu mapowanie jego państwa. Sprawy wzięli więc w swoje ręce sami poddani. Sprzyjał temu klimat polityczny. Rodziła się wtedy idea Rzeczypospolitej, której obywatele brali odpowiedzialność za jej terytorium. Było to terytorium zarówno realne, jak i wyobrażone. Główną sferą symboliczną, w której przedstawiano terytorium wyobrażone, była literatura. Do najważniejszych tekstów mówiących o terytorium państwa należą kroniki Marcina Bielskiego z 1551 i Marcina Kromera z 1555 roku oraz *Polonia* autorstwa tego ostatniego. Była to chorografia, czyli szczegółowy opis Królestwa Polskiego, napisana około 1556–1557 roku, ale wydana dopiero dwadzieścia lat później⁵⁴. Oprócz tego mapowanie odbywało się w ogromnej liczbie tekstów prozatorskich i poetyckich, m.in. Jana Kochanowskiego, Mikołaja Reja, Piotra Rojzjusza, Klemensa Janicjusza i innych autorów.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych powstało kilka ważnych map, które są kolejnym etapem mapowania państwa jagiellońskiego. Najważniejszą spośród nich była mapa Polski narysowana w 1557 roku przez śląskiego szlachcica Wacława Grodeckiego (ok. 1535–1591)⁵⁵. Wyszła ona drukiem po raz pierwszy w Bazylei w 1562 roku w formie drzeworytu⁵⁶ (il. 9). Ten niezwykle utalentowany kartograf zaadaptował mapę Wapowskiego, dzięki czemu mapa z lat 1526–1528 zyskała drugie życie. Grodecki zwiększył jej skalę (dzięki czemu jego mapa jest mniejsza) i dodał na niej obszary, obejmujące Inflanty i Wielkie Księstwo Litewskie aż do Dniepru⁵⁷. Mapa ta cieszyła się ogromną popularnością. W 1570 roku została wznowiona⁵⁸ i w tym samym roku jej zmniejszona (przeskalowana) wersja została opublikowana przez Abrahama Orteliusa w atlasie *Teatr świata*. Do początku XVII wieku pojawiała się ona w każdym wznowieniu *Teatru*, w sumie około czterdziestu razy. Oprócz tego na szeroką skalę mapę tę wykorzystał Gerard Mercator, łącząc ją z mapą Śląska (pierwsze wydanie z 1585 r.)⁵⁹. Inni kartografowie też chętnie sięgali do *Polonii* Grodeckiego, m.in. Andrzej Pograbka, autor mapy Polski i Litwy z 1570 roku.

W czasach panowania Zygmunta Augusta na dobre utrwalił się kartograficzny obraz monarchii polsko-litewskiej, a to za sprawą powszechnie znanej mapy Grodeckiego. Dominował on w kartografii europejskiej przez długie dziesięciolecia XVI i XVII wieku. Jednak zamiar Grodeckiego, aby przedstawić Polskę i Litwę jako monarchię jagiellońską, właściwie się nie udał. Zadeedykował on swoją mapę Zygmunтови Augustowi, co więcej, już w 1558 roku wyszła w Bazylei książeczka mająca być komentarzem do mapy. Zawiera ona obszerny list dedykacyjny

9. Drugie wydanie mapy Wacława Grodeckiego *Poloniae, Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae et Scopusii chorographia*, Basle, Officina Oporiniana, 1570. Houghton Library (Harvard), sygn. pf 51-2504 (© domena publiczna)

Grodeckiego do króla, list Filipa Melanchtona skierowany do czytelników oraz indeks nazw geograficznych do mapy⁶⁰. Trudno powiedzieć, czy Grodeckiemu udało się pozyskać przychylność Zygmunta Augusta. W przedrukach Orteliusa znikła zresztą dedykacja dla króla i czytelnik miał przed sobą nie tyle monarchię Jagiellonów, co Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

Od połowy XVI wieku mapy tworzone w państwie Jagiellonów coraz bardziej traciły związek z dynastią, zyskując charakter rzeczpospolicki. Kartografowie polscy i litewscy z drugiej połowy XVI wieku nie mieli potrzeby definiowania na nowo całego państwa, tak jak to uczynił Wapowski. Ograniczali się raczej do przetwarzania już gotowego obrazu z lat 1526–1528, tak jak to uczynili Grodecki, Pograbka czy Stanisław Sarnicki. W swoich oryginalnych pracach kartografowie i ich patroni pragnęli raczej zaznaczyć odrębność terytorialną, a czasem historyczną danego regionu i w ten sposób przypomnieć o federacyjnym charakterze Rzeczypospolitej. Odzwierciedla się to przede wszystkim w mapowaniu prowincji i miast. Za panowania Jagiellonów swoje mapy zyskały trzy takie regiony (Prusy, Inflanty i Księstwo Oświęcimsko-Zatorskie), powstało też kilkanaście widoków miast.

Pierwszą taką zmapowaną prowincją podległą Zygmuntowi Staremu były Prusy Książęce, lenno polskiego władcy rządzone przez pół-Jagiellona, Albrechta Hohenzollerna⁶¹. Było to lenno Królestwa Polskiego, ale jednocześnie ze sporą autonomią, co wyrażało się również w kartografii. Najprawdopodobniej pierwszą mapę Prus narysował Mikołaj Kopernik. Niestety, nie jest nam ona znana, aczkolwiek korzystali z niej przyjaciele i znajomi astronoma: Wapowski, Magnus i Heinrich Zell, który w 1542 roku wydał swoją mapę Prus⁶². Ta ostatnia została zastąpiona trzy dekady później przez sławną mapę Caspara Hennenbergera (1529–1600), opracowywaną od początku lat siedemdziesiątych i wydaną w Królewcu w 1576 roku dzięki patronatowi księcia Albrechta Fryderyka Hohenzollerna⁶³. Hennenberger stworzył też w 1555 roku niezachowaną do dziś mapę Inflant⁶⁴.

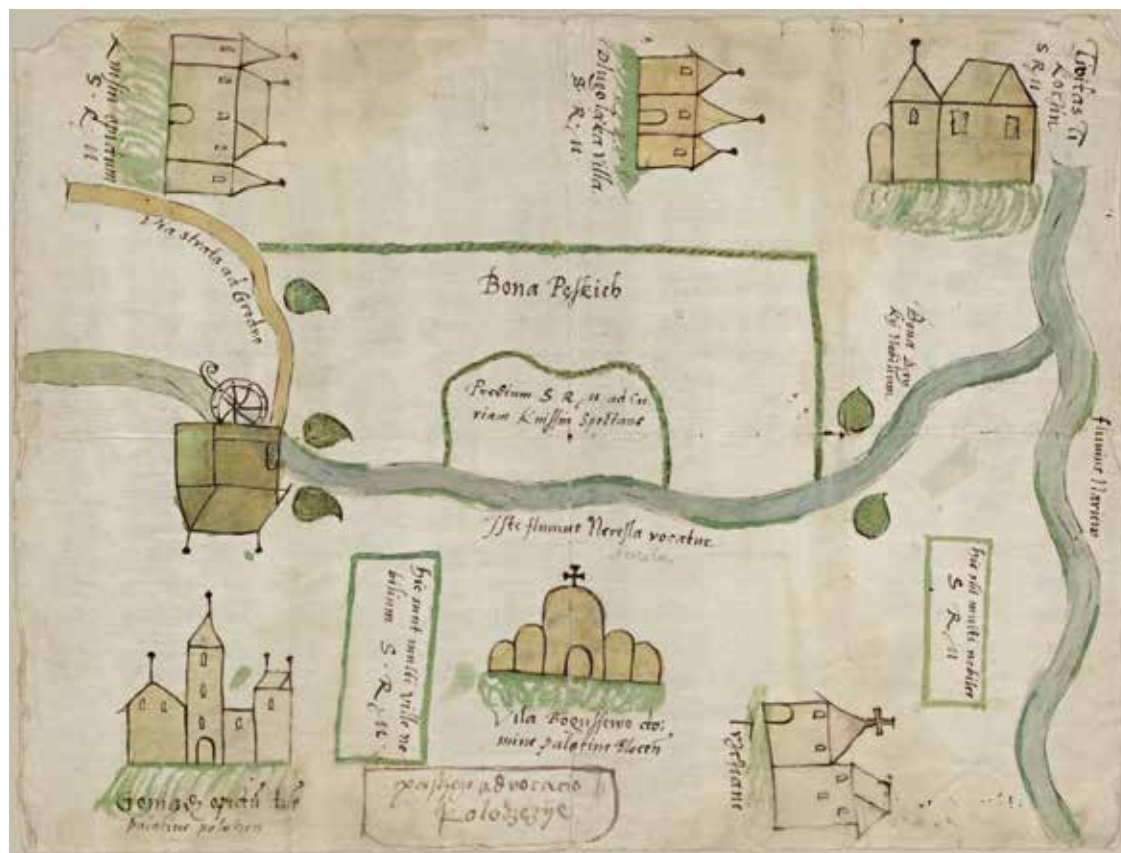
Inflanty, które w 1561 roku stały się lennem Zygmunta Augusta, były kolejną prowincją intensywnie mapowaną w ostatnich dziesięcioleciach XVI wieku. Najbardziej znanym ich przedstawieniem jest powstała już za panowania Anny Jagiellonki i Stefana Batorego mapa autorstwa kartografa królewskiego Macieja Strubicza, którą przetworzył na potrzeby swojego atlasu Gerard Mercator⁶⁵.

Trzecią prowincją, która za panowania Zygmunta Augusta zyskała swoją mapę, był kolejny stosunkowo nowy polski nabytek, Księstwo Oświęcimsko-Zatorskie. Od drugiej połowy XV wieku księstwa Oświęcimskie i Zatorskie należały do Jagiellonów, natomiast w 1564 roku ich terytoria zostały formalnie inkorporowane do Królestwa Polskiego. Właśnie przy tej okazji starosta oświęcimsko-zatorski Stanisław Porębski przygotował mapę księstwa, opublikowaną po raz pierwszy w Wenecji w 1563 roku⁶⁶. Mapa ta była przedrukowywana przez Orteliusa i innych kartografów, m.in. dlatego, że ukazywała źródła Wisły⁶⁷.

Mapowanie poszczególnych prowincji Rzeczypospolitej miało swój ciąg dalszy. W 1580 roku ukazał się w Rzymie cykl map Stanisława Pacholowieckiego składający się na *Atlas Księstwa Połockiego*⁶⁸. Następnie Wielkie Księstwo Litewskie zyskało swoje reprezentacje kartograficzne w postaci map Macieja Strubicza (1589)⁶⁹ i sławnej mapy Radziwiłłowskiej, wyrysowanej przed 1599, a wydanej w 1613 roku⁷⁰. W XVII wieku powstała też szczegółowa mapa Wielkopolski, której patronem był Krzysztof Opaliński (1645)⁷¹ i Ukrainy wyrysowana przez Guillaume'a de Beauplana (1648)⁷².

Kiedy mówimy o mapowaniu mniejszych obszarów, warto wspomnieć mapy *stricte* użytkowe, które powstawały już od początku XVI wieku. Były to mapy wojskowe i posiadłości ziemskich. Ponieważ były one rękopiśmienne, zwykle w jednym egzemplarzu, bardzo niewiele z nich dotrwało do naszych czasów. Wiemy na przykład, że charakter gospodarczy miały niezachowane mapy Kopernika. Można przypuszczać, że jakieś formy map wykorzystywali też zawodowi miernicy (geodeci), którzy przeprowadzali reformę włóczną na zlecenie królowej Bony Sforzy w jej majątkach na Litwie. Przykładem takich wczesnych map majątkowych są rysunki przedstawiający królewskie dobra na Podlasiu: Goniądz, Rajgród i Knyszyn z lat 1527–1571⁷³ (il. 10). Zygmunt August mógł się zetknąć z taką dokumentacją w czasie swoich długotrwałych pobytów w tych miejscowościach. Specyficznym zabytkiem kartograficznym są itineraria wojskowe, czyli opisanie tras przemarszu wojsk. Wiemy, że armia litewska korzystała z takich dokumentów już w połowie XVI wieku⁷⁴. Tworzono też zapewne mapy fortyfikacji, czego przykładem jest widok twierdzy Uła z 1568 roku⁷⁵.

10. Mapa części dóbr królewskich na Podlasiu z lat 1545–1571. W lewym dolnym rogu uproszczony rysunek dworu królewskiego w Knyszynie, w którym zmarł Zygmunt August 7 VII 1572 roku (© domena publiczna)

Jeśli chodzi o miasta, musiało powstać znacznie więcej ich widoków niż te znane dzisiaj. Wyjątkowym przedstawieniem są weduty Krakowa, Olkusza i Sławkowa z 1536 roku, pochodzące z zawierającego 50 akwrel diariusza podróżnego księcia-elektora Ottona Henryka Wittelsbacha⁷⁶. Zdecydowana większość widoków i planów miast ukazała się dopiero w drugiej połowie XVI wieku. Należą do nich m.in. widoki Elbląga, Gdańska, Grodna, Krakowa i Wilna⁷⁷. Przetrwaly do naszych czasów, ponieważ prawie wszystkie ukazały się w publikacji *Miasta świata* Geорга Brauna i Fransa Hogenberga⁷⁸. Uzupełniały one obraz mapowania monarchii jagiellońskiej w XVI wieku.

Zakończenie

Kartografia jagiellońska, jeśli możemy użyć takiej generalizującej nazwy, najlepiej rozwijała się za panowania Zygmunta Starego. Istniejące świadectwa pozwalają uznać, że król mógł się interesować mapami. Wiemy, że był patronem Wapowskiego i Magnusa, ciekawiła go historia i geografia, zajmowały go też różnego rodzaju gry umysłowe. Nie bez znaczenia był fakt, że ośrodkami intelektualnymi, w których rozwijała się kartografia, były kancelaria królewska (polska) i wielkoksiążęca (litewska).

Intelektualiści z bliższego i dalszego otoczenia Zygmunta Starego stworzyli coś, co można by nazwać *respublica chorographica*, wspólnotą uczonych zainteresowanych geografią. Należeli do niej z pewnością bohaterowie tego eseju: Korwin, Maciej z Miechowa, Wapowski, Kopernik, Magnus, Dantyszek, Zell, Wied i wielu innych ludzi pióra, których dziś nie uda się już nam zidentyfikować, a którzy na przykład rysowali mapy dóbr królewskich. Nie oznacza to, że wszyscy oni się

przyjaźnili lub znali osobiście. Niewątpliwie wypracowali oni jednak sieć powiązań towarzyskich i zawodowych. Sieć ta obejmowała cztery główne miasta monarchii jagiellońskiej, mianowicie Kraków (Wapowski), Gdańsk (Magnus), Wilno (Wied) i Królewiec (Zell).

O istnieniu tej sieci świadczy zachowana korespondencja. Z listów, na przykład Jana Dantyszka, Wapowskiego, Johanna Hessa i Wilibalda Pirckheimera z lat 1529–1530⁷⁹ dowiadujemy się nieco o tym, jak owa *respublica chorographica* funkcjonowała, jakimi informacjami dzielili się jej członkowie i jakie cele przed sobą stawiali. Więcej niestety wiemy o gotowych już rezultatach ich prac, czyli o mapach, niż o tym, w jaki sposób środowisko kartografów wypracowywało nowoczesną wiedzę geograficzną. Jeszcze mniej wiemy o tym, jak ówczesni czytelnicy korzystali z ich dokonań.

Humaniści jagiellońscy wzięli udział w rewolucji kartograficznej, jaka dokonała się w renesansowej Europie i która miała fundamentalne znaczenie dla narodzin nowoczesności. Ich traktaty geograficzne i historyczne oraz utwory literackie, a zwłaszcza mapy walnie przyczyniły się do tego, w jaki sposób do dziś postrzegamy ten fragment świata. Wpływ tych tekstów na renesansową kartografię europejską był ogromny. Trafnie ujął to wybitny historyk kartografii Karol Buczek w odniesieniu do mapy Sarmacji Południowej Bernarda Wapowskiego: „Dość powiedzieć, iż duża część zlewiska Morza Czarnego jest przedstawiana w oparciu o omawianą pracę Wapowskiego nie tylko na wszystkich wydanych po r. 1526 mapach całej Europy, żeby wymienić tu tylko najciekawsze i najbardziej znane prace Henryka Zella (1535), Gerarda Merkatora (1554 i 1572) i Kaspra Vopela (6 wydań w l. 1555–1593), ale też na wielu mapach części Europy [...]. Dotyczy to nawet mapy Litwy w *Atlasie* Merkatora i jego spadkobierców z lat 1595–1630⁸⁰”.

Na podstawie tego i innych przykładów można wykazać, jak długie było życie zarówno map Wapowskiego, jak i innych członków *respublica chorographica* z czasów jagiellońskich. Tym przede wszystkim, co zostało po ich pracach, jest to, że współcześni Białorusini, Litwini, Polacy i Ukraińcy mogą wskazać palcem na mapie swoje miejsca. Ten gest identyfikacji odnosi się również do map pochodzących z dawnych wieków, jak mapa Grodeckiego. Ich czytelnik może wskazać nie tylko swoje miejsce w przestrzeni (jak w ćwiczeniu, które przeprowadziliśmy na początku tego eseju), ale również w historii, w tym przypadku w historii pozostającej pod znakiem jagiellońskiego Orła i Pogoni.

Przypisy końcowe

- 1 Artykuł powstał dzięki badaniom przeprowadzonych w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki Opus 20 *Polifoniczność mapy. Mapowanie Moskwy w XVI w. a mapa Antona Wieda (1542, 1555)*, nr 2020/39/B/Hs2/01755. Autor pragnie gorąco podziękować Dominice Niedźwiedz, Karolowi Łopateckiemu i Grzegorzowi Franczakowi za wnikliwą lekturę eseju i cenne wskazówki.
- 2 Zob. Woodward, 2007, s. 3–24.
- 3 W artykule tym posługuję się współczesnymi określeniami Europa Południowa, Północna, Środkowa, Wschodnia i Zachodnia. Używam tych terminów ahistorycznie w celach heurystycznych. Musimy bowiem pamiętać, że do XVIII wieku Europę dzielono według osi południe-północnie zaś, tak jak współcześnie, zachód-wschód. O problemie tym m.in. Wolff 2020. Określenia Litwa i Polska odnoszą się do Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego, chyba że zaznaczono inaczej.
- 4 Na rolę szesnastowiecznych kartografów jako zbiorowości, działającej m.in. dzięki patronatowi dyplomaty królewskiego i humanisty Jana Dantyszka, po raz pierwszy zwrócił uwagę Alexandrowicz 2012, s. 45, 53, 55.
- 5 Posługuję się tu przymiotnikiem zapożyczonym ze współczesnej historiografii ukraińskiej (*річнopolитський*).
- 6 Zob. Dilke 1987, s. 177–200.
- 7 Badacze toczą spór, czy mapy zamieszczone w późnośredniowiecznych kopiach traktatu Ptolemeusza są rzeczywiście starożytne, czy powstały później. Zob. Berggren, Jones 2000, s. 45–50.
- 8 Zob. Shaley 2011, s. 2–3.
- 9 Zob. Dalché 2007, s. 285–364.
- 10 Zob. Stevens 1908; Berggren, Jones 2000, s. 91–120.
- 11 Zob. Dalché 2007, s. 321–324.
- 12 Inskrypcja znajduje się w lewym dolnym rogu mapy przechowywanej w Yale University Library: Martellus 1489.
- 13 Zob. Dalché 2007, s. 302–304; Mead 2007, s. 1782–1785.
- 14 Zob. Piccolomini 2013; Piccolomini 2001.
- 15 Zob. Buczek 1963, s. 17.
- 16 Zob. Buczek 1935, s. 30; Buczek 1963, s. 17–18.
- 17 Zob. Bagrow 1930, s. 29–33; Meurer 2007, s. 1185–1188. Na podstawie mapy Germanii Mikołaja z Kuzy powstała również mapa Germanii Hartmanna Schedla (drzeworyt) w jego słynnym dziele *Liber chronicarum*, Nürnberg 1493.
- 18 Zob. Dalché 2007, s. 346–347; Piechocki 2019, s. 26–67.
- 19 Swoje wykłady Korwin wydał już po zakończeniu swojej kariery akademickiej: Korwin (L. Corvinus), *Cosmographia dans manuductionem in tabulas Ptholomei*, Basilea 1496.
- 20 Jan ze Stobnicy, *Introductio in Ptholomei Cosmographiam cum longitudinibus et latitudinibus regionum et civitatum celebriorum*, Kraków 1512. Utwór ten był co najmniej dwukrotnie wznawiany w Krakowie. Współczesna edycja: Jan ze Stobnicy, *Wprowadzenie do Kosmografii Ptolemeusza. Studium, tekst łaciński, komentarz i przekład*, oprac. R.K. Zawadzki, Częstochowa 2021.
- 21 Maciej z Miechowa 1517.
- 22 Zob. Ulewicz 1950, s. 53–66.
- 23 Zob. Birkenmajer 1901, s. 6–30.
- 24 Zob. Palumbo 2007; Bifolco, Ronca 2018, s. 91–97.
- 25 Zob. *Tabula moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lituaniae* [w:] Ptolemeusz 1507; Birkenmajer 1901, s. 20–21; K. Buczek 1963, s. 23; Muller 2017, s. 11.
- 26 Szczegółowy opis niezachowanych dziś fragmentów przedstawił K. Buczek w publikacji Buczek, Olszewicz 1934, s. 70–71 (nr 17 i 18). Charakterystyka map zob. Buczek 1963, s. 26–29.
- 27 Na podstawie odkrytych przed II wojną światową fragmentów Karol Buczek zrekonstruował tytuł: *Mappa in qua illustrantur ditones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*. Zob. Buczek 1963, s. 28.
- 28 Fragmenty map Wapowskiego zostały odkryte przez Kazimierza Piekarskiego w 1932 roku i opublikowane przez Karola Buczka w *Monumenta Poloniae cartographica*, Kraków 1939. Zob. *Katalog wystawy zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej...*, s. 70–71; K. Buczek 1963, s. 24. Oryginały, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych, zostały spalone przez niemieckie Brandkomando w październiku 1944 roku.
- 29 Zob. Alexandrowicz 1978, s. 119.
- 30 Wpływ map Wapowskiego na kartografię europejską przedstawili m.in. Buczek 1963, s. 28, Alexandrowicz 2012, s. 36–38, 41–42, 47, a ostatnio m.in. Łuczyński 2009, s. 128–144.
- 31 Zob. Karrow 1993, s. 362–363; Foote 1996, s. XXX–XXXI.
- 32 Zob. Mead 2007, s. 1786–1788; Bifolco, Ronca 2018, s. 724–728; Urness 1999. W 1555 roku Magnus wydał w Rzymie traktat geograficzny, będący komentarzem do mapy. Magnus 1555.
- 33 Magnus 1539.
- 34 Zob. Buczek 1963, s. 46, przyp. 42.
- 35 Zob. Birkenmajer 1901, s. 25.
- 36 Magnus zadedykował swoją mapę m.in. władzom Gdańska, zob. Miekka-vaara 2008, s. 13.
- 37 Niewykluczone, że umieszczając postacie monarchów na mapie, Magnus inspirował się mapami Europy Battisty Agnesego, na których również przedstawiono siedzących na tronach władców.
- 38 Wujek 1599.
- 39 Jako pierwszy scharakteryzował mapę Wieda H. Michow w swoich publikacjach wydanych na przełomie XIX i XX wieku: Michow 1884, s. 12–20; Michow 1905; Michow 1906. Mapa ta była wielokrotnie omawiana przez badaczy niemieckich, rosyjskich, polskich, litewskich i ukraińskich. Najpełniejszą bibliografię i aktualny stan badań przedstawia Alexandrowicz 1963, s. 53–55.
- 40 W środkowym kartuszu pojawia się data 1542. Mapę tę znał już w 1544 roku Sebastian Münster. Zob. Michow 1884, s. 13–16; Кордт 1906, s. 4–5.
- 41 Źródła tego przedstawienia wskazał Franczak 2018.
- 42 Zob. Krzywy 2013, s. 56–63; Piechocki 2019, s. 102–106.
- 43 Zob. Niedźwiedz 2023.
- 44 Zob. Bagrow 1975, s. 64–70.
- 45 Zob. Buczek 1936, s. 121–122; Łopatecki 2017c, s. 529–531.
- 46 Jedyne egzemplarze wydania z 1555 roku przechowywane są w Herzog-August-Bibliothek w Wolfenbüttel (Niemcy), sygn. k-6. Mapa ta została pomniejszona i wydana przez Fransa Hogenberga w 1570: Wied 1570. Reprodukacja tego wydania: 2010, s. 45–67.
- 47 Zob. Franczak 2021, s. 148–150.

- 48 Zob. Zwoliński 1967, s. 449–153; Zwoliński 1968, s. 463–467.
- 49 Zob. Berestavy 2020.
- 50 Zob. Franczak 2018.
- 51 W wielkim pożarze Krakowa w 1528 roku spłonęła drukarnia Floriana Unglera, a wraz z nią matryce map i zapewne też część nakładu. Do tego czasu mapy Sarmacji i Polski zdążyły się już zapewne częściowo sprzedać i upowszechnić na rynku polskim i europejskim. Zob. Buczek 1963, s. 27–28.
- 52 Arras z monogramem Zygmunta Augusta i globusem, Bruksela, ok. 1555, Zamek Królewski na Wawelu, nr inw. 91.
- 53 Agnese 1540.
- 54 Kromer 1577; Kromer 1984.
- 55 Buczek 1963, s. 32; Marchwiński 1980.
- 56 Grodecki 1562. Zob. Buczek 1933b, s. 82–83. Jedyne znany egzemplarz pierwszego wydania tej mapy odkryty przez Karola Buczka spłonął w czasie II wojny światowej.
- 57 Buczek 1963, s. 32–33.
- 58 Zob. Niewodniczański 1987, s. 22–28. Skan mapy udostępnia Harvard University Library <https://digitalcollections.library.harvard.edu/catalog/990088480970203941> (dostęp 12 x 2022).
- 59 Buczek 1963, s. 36.
- 60 Zob. Grodecki, Melanchton 2011. Publikacja ta zawiera reprint oryginału przechowywanego w Bibliotece Kórnickiej PAN.
- 61 Książę pruski Albrecht Hohenzollern (1490–1568) był synem Zofii Jagiellonki, siostry Zygmunta Starego.
- 62 Karrow 1993, s. 591–599. Mapa Zella była przerabiana i przedrukowywana przez Münstera i w pierwszych wydaniach *Theatrum Orteliusa*.
- 63 Olszewicz 1929–1930, s. 22; Horn 1969, s. 542–543.
- 64 *Ibidem*.
- 65 Buczek 1933a, s. 85–86.
- 66 Bifolco, Ronca 2018, s. 1202–1203.
- 67 Niedźwiedź 2022, s. 97.
- 68 Atlas został szczegółowo omówiony w cyklu publikacji na łamach kwartalnika „Terminus”, m.in.: Łopatecki 2017b, s. 157–191; Niedźwiedź 2017, s. 1–18; Franczak 2017, s. 61–74.
- 69 Alexandrowicz 2012, s. 62–66.
- 70 Adamovitch 2022, s. 149–173.
- 71 Buczek 1963, s. 61.
- 72 Zob. *ibidem*, s. 51–60.
- 73 Rękopisy Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie (Vilniaus universiteto biblioteka, dalej VUB), sygn. F23-131, F23-132, F23-134, F23-135. Skany map dostępne na stronie VUB <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/en/f23-land-plans?page=4&display=grid> (dostęp 13 x 2022).
- 74 Łopatecki 2018, s. 33–36.
- 75 Rysunek fortecy został wykonany w 1568 roku, a jego autorem był być może Maciej Strykowski, zob. rękopis Archiwum Narodowego w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie Sanguszków, teka XI/78, k. 1; zob. Alexandrowicz 2012, s. 163–168; Łopatecki 2017a, s. 639–646. Rysunek ten został wydany w Wenecji w tym samym roku: *Ulla fortezza confin di Lattuania (sic!) da nuovo presa per il Serenissimo Re di Polonia*, [Venezia] 1568. Jedyna znana miedziorytnicza odbitka przechowywana jest w zbiorach VUB w składanym atlasie z XVI wieku, sygn. M 1510, nr 181; https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/islandora/object/atmintis:VUB01_000446259?fbclid=IwARotSvWRuzF-2p7ir8HWrLv-s6EsuB4rWBjrnGeaUCqMNjkAfytdSxcY_nDo#00181 (dostęp 13 x 2022). Zob. Alexandrowicz 2012, s. 168; Bifolco, Ronca 2018, s. 1284–1285.
- 76 Zbiór odkryty w 2001 roku przez Angelikę Marsch przechowywany jest obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Würzburgu. Zob. Marsch, Biller, Jacob 2001.
- 77 Wiadomo, że Sebastian Münster zabiegał o widoki miast do swojej *Kosmografii*, m.in. o widok Krakowa. Możliwe, że przy okazji tej inicjatywy powstał izometryczny plan Wilna, o którym niżej. Zob. Łopatecki 2017a, s. 636–639.
- 78 Braun, Hogenberg 1572–1618.
- 79 Kopernik 1900, s. 453–455; Olszewicz 1951, s. 373.
- 80 Buczek 1963, s. 26.